

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

134:3 • 2014

En nedsänkbar torpedbåt

Svenska sjöofficerares syn på de första ubåtarna

ANDREAS LINDEROTH *Marinmuseum, Karlskrona*

År 1904 skaffade Sverige som ett av de första länderna i världen en ubåt. Det var då ett nytt vapen som hade väckt debatt i flera av de länder som redan hade ubåtar. I denna artikel undersöks hur svenska sjöofficerare såg på ubåtar och deras användning under perioden 1885–1914 – alltså innan ubåten prövats på allvar i krig. Undersökningen visar att det inte förekom någon direkt debatt kring ubåtarna i Sverige. Svenska sjöofficerare såg ubåten som en torpedbåt som kunde dyka.

Att kunna färdas under vattenytan verkar ha intresserat och fascinerat människan under alla tider. Såväl arkeologiska fynd som skriftliga källor tyder på det.¹ Inte mindre än 300 förslag till ubåtar är i dag kända från 1500-talet och framåt. I slutet av 1800-talet hade tekniken utvecklats så långt att en fungerande undervattensfarkost kunde konstrueras och i början av 1900-talet tog flera stater ubåtar i tjänst. Den svenska marinen har haft ubåtar i sin tjänst sedan 1904. I dag är ubåtar en integrerad del i många staters flottor men i början av 1900-talet var det ett nytt vapen som skulle införlivas i flottornas befintliga strukturer. Att införliva ett nytt vapen i en militär organisation är inte alltid lätt och friktionsfritt.

Artikeln har granskats av två externa lektörer enligt modellen double blind peer review.

1. James Delbourgo, "Underwater Works: Voyages and visions of the submarine", *Endeavour* 31:3 (2007) s. 115–119; Chuck Lawliss, *The Submarine Book: An illustrated history of the attack submarine* (Short Hills 2000) s. 33.

Andreas Linderoth, f. 1972, fil. dr, forskningssamordnare vid Statens Maritima Museer med placering vid Marinmuseum i Karlskrona. Han disputerade 2002 på avhandlingen *Kampen för erkännande: DDR:s utrikespolitik gentemot Sverige 1949–1972*. Forskningsintressena riktas främst mot örlogshistoria med fokus på 1900-talet och kalla kriget.

E-post: andreas.linderoth@maritima.se

Det kan uppstå konflikter där olika syner på den militära organisationens uppgifter kan framträda.²

Denna artikel analyserar introduktionen av det nya vapnet ubåt i den svenska marinen under perioden 1885–1914. Undersökningsperioden har avgränsats till dessa år eftersom det var först mot slutet av 1800-talet som ubåten realistiskt kunde användas i sjökrig. Sitt elddop fick ubåten under första världskriget. Där kunde de inblandade ländernas flottor pröva sina idéer kring ubåtarnas militära användning i praktiken, innan dess var ubåten mer eller mindre ett oskrivet blad. Inspektören för flottans övningar till sjöss³, Wilhelm Dyrssen, uttryckte sig 1914 träffande angående ubåtarnas situation: ”det är kriget, som utan vidare framhåller de brister och de kraf på materiel, som uppfinnaren och den spekulativa tanken förbisett, undervärderadt eller missuppfattat”.⁴

Undersökningsperioden avslutas innan första världskriget bryter ut eftersom det är mottagandet av det nya vapnet och idéerna om dess användande som står i centrum för artikeln. Intresset riktas dessutom mot de svenska erfarenheterna eftersom artikeln främst syftar till att ge ett bidrag till den vetenskapliga bearbetningen av den svenska örlogshistorien under 1900-talet. Frågor som diskuteras är: Hur togs ubåtar emot i svenska marina kretsar? Hur såg svenska sjöofficerare på ubåtars användning och framtidspotential? Den svenska diskussionen sätts i ett vidare perspektiv och jämförs kort med situationen i stormakterna Frankrike, Storbritannien, Tyskland och USA. Därmed kan bilden av den svenska erfarenheten nyanseras. I artikeln försöker jag också resonera kring varför dessa positioner intogs. Artikelns fokus ligger på de svenska erfarenheterna men förhoppningen är att artikelns resultat även i viss mån kan belysa den mer grundläggande frågan hur ett nytt vapen tas emot i en etablerad militär struktur.

Det har skrivits mycket om ubåtar, huvudsakligen om deras tekniska utvecklingshistoria och deras insatser under första och andra världskri-

2. Se Christopher Martin, "The Complexity of Strategy: 'Jackie' Fisher and the trouble with submarines", *The Journal of Military History* 75 (2011) s. 441–470, här s. 442; Katherine C. Epstein, "No one can afford to say 'damn the torpedoes': Battle tactics and U.S. naval history before World War I", *The Journal of Military History* 77 (2013) s. 491–520.

3. Inspektören för flottans övningar till sjöss var chef över den rustade flottan, motsvarar senare titeln Chef för Kustflottan.

4. Inspektören för Flottans övningar till Sjöss till Sjöförsvarsdepartementet. Hemlig, Inspektören för flottans övningar till sjöss. Utgående skrivelser, vol. 5 (1914), Krigsarkivet (KrA), Stockholm.

get.⁵ Många böcker är inte vetenskapligt präglade utan mer populärt inriktade. Inte minst finns det en stor mängd likartade verk som skildrar ubåtars tillkomsthistoria och utveckling från de första experimenten fram till i dag.⁶ Såväl populära som mer vetenskapliga skildringar behandlar främst stormakterna USA, Storbritannien, Tyskland och Frankrike. Introduktionen av ubåtar och hur man tänkte kring deras användande i olika flottor har inte ägnats stor uppmärksamhet. Det är dock känt att ubåtar möttes med viss skepsis i flera stormakters flottor. Hur det såg ut i mindre stater som Sverige som hade andra ambitioner än stormakterna har det ännu inte forskats mycket om. Här kan finnas skillnader som är intressanta att belysa för att kunna komplettera och nyansera bilden av ubåtars historia. Mindre och militärt svaga stater kan dessutom ses som särskilt intressanta eftersom ubåten ofta ansågs vara den svages vapen.⁷

Utöver att Sverige är en mindre och militärt svagare stat finns det andra aspekter som gör det intressant att undersöka inställningen till ubåtar inom den svenska marinen. Landets försvarsmakt skiljde sig från flera av sina motsvarigheter i Europa, inte minst stormakterna, då Sverige inte deltagit i krig sedan 1814. Den svenska försvarsmakten hade (och har) därför inga erfarenheter och impulser från direkt krigsdeltagande. Detta fick sökas på andra sätt. Sverige hade dessutom begränsade resurser och färre möjligheter att utveckla nya vapensystem.⁸ Det fanns ett större behov av att träffa rätt med en gång. Detta skulle ha kunnat leda till att intresset var större i Sverige än andra länder att följa utvecklingen i omvärlden och en större öppenhet för att diskutera nya vapens för- och nackdelar. Efter 1902 när Sverige tagit beslut om att bygga en första provubåt fanns det ytterligare en faktor som gör Sverige ovanligt.

5. Hajo Neumann, "Die Rezeption des U-Boot-Krieges in der deutschen und angelsächsischen Literatur", i Stephan Huck (red.), *100 Jahre U-Boote in deutschen Marinen* (Bochum 2011) s. 155–166.

6. James P. Delgado, *Silent Killers: Submarines and underwater warfare* (Oxford 2011); Thomas Parrish, *The submarine: A history* (New York 2004); Jeffrey Tall, *Submarines and Deep-sea Vehicles*, (Leicester 2002); Peter Padfield, *War beneath the Sea* (New York 1995); Richard Compton-Hall, *The Submarine Pioneers* (Phoenix Mill 1999); Brayton Harris, *The Navy Times Book of Submarines: A Political, Social, and Military History* (New York 1997).

7. Duncan Redford, *The Submarine: A Cultural History from the Great War to Nuclear Combat* (London 2010) s. 70–71.

8. Att ha flera projekt på gång samtidigt och sedan välja de som verkar mest lovande är en strategi som är vanligt förekommande bland större stater. Jfr Stephen Peter Rosen, *Winning the Next War: Innovation and the Modern Military* (Ithaca, NY 1991) s. 48–53.

Sverige byggde inte bara sin första ubåt själv utan fortsatte att göra det även framledes. Alla svenska marinens ubåtar förutom den andra (som byggdes i Italien) har byggts i Sverige.⁹ Någon mer omfattande överföring av idéer och erfarenheter av hur ubåtar skulle användas i en krigssituation torde alltså inte ha skett till svenska sjöofficerare i samband med tekniköverföring. Det är inte heller känt att svenska ubåtsofficerare skulle ha fått utbildning utomlands under den här aktuella tidsperioden. Dessa faktorer kan tillsammans ha lett till att svenska sjöofficerare hade egna idéer rörande hur ubåtarna skulle konstrueras och användas. En möjlig förklaring till sjöofficerarnas inställning till ubåtar kan sökas i Sveriges geopolitiska läge och den svenska försvarsdoktrinen vilket diskuteras ingående i artikeln.

Till grund för studien ligger dokument från marinen – Marinförvaltningen, Inspektören för flottans övningar till sjöss, Marinstaben, Sjöförsvarsdepartementets kommandoexpedition, Sjökrigshögskolan, samt Chefen för Kustflottan – som finns i Krigsarkivet i Stockholm. Ubåtar har sedan de introducerades i den svenska marinen i början av 1900-talet varit ett av de allra mest hemliga områdena och mycket av det material som producerats om ubåtar har bränts eller förstörts på annat vis. En stor del av de dokument som finns kvar rör underhåll av ubåtarna, tekniska problem etc. Rapporter om hur man inom marinen såg på ubåtarna som vapen och deras tänkta användande är mer ovanliga och främst är det utvärderingar av övningar och analyser inför inköp av ubåtar som ger indikationer på hur ubåtarnas användningsområde och potential betraktades. Temat togs även upp på Sjökrigshögskolan¹⁰ i hemarbeten och föredrag inom ramen för kurser om torpedvapnet under inledningen av 1910-talet. För att bredda källmaterialet och kunna analysera en eventuell debatt kring ubåtarna har de viktigaste svenska facktidskrifterna för marina frågor, *Tidskrift i Sjöväsendet* och *Kungliga Krigsvetenskapsakademins Handlingar och Tidskrift*, analyserats för åren 1885–1914.

9. Man kan också räkna miniubåten Spiggen som köptes in från Storbritannien 1958 som ett brott mot traditionen att bygga marinens ubåtar i Sverige. Ubåten användes huvudsakligen för utbildning av attackdykare. Jfr Gustaf von Hofsten & Jan Waernberg, *Örlogsfartyg: Svenska maskindrivna fartyg under tretungad flagg* (Stockholm 2003) s.191.

10. Sjökrigshögskolan inrättades 1898 och (vidare-)utbildade marinens officerare, bl.a. i artilleri-, min- och torpedlära.

De flesta böcker och artiklar som berör det svenska ubåtsvapnets historia är skrivna av tidigare sjöofficerare. Flera av dessa verk är intressanta och läsvärda men har inga vetenskapliga ambitioner utan är huvudsakligen deskriptiva. Ofta utgår de från författarnas personliga erfarenheter och utsagorna är svåra att pröva vetenskapligt. De böcker som har skrivits i samband med det svenska ubåtsvapnets femtio- och hundraårsjubileum, *Från Hajen 1904 till Hajen 1954* och *Det svenska ubåtsvapnet 1904–2004* är goda exempel i denna tradition.¹¹ Båda böckerna tar upp ubåtens introduktion i den svenska flottan men endast mycket kortfattat och frågan problematiseras inte. *Från Hajen 1904 till Hajen 1954* fokuserar på de svenska ubåtarnas tekniska utveckling och hur ubåtsvapnet organiserades. Även *Det svenska ubåtsvapnet 1904–2004* är inriktad på teknikutveckling. Båda böckerna är värdefulla eftersom de ger en grundlig introduktion till det svenska ubåtsvapnet och dess utveckling men det saknas tydliga referenser till det källmaterial som använts. Ett undantag från trenden med deskriptiva undersökningar är Joakim Holmbergs artikel i *Tidskrift i Sjöväsendet* från 1996 där han undersöker det svenska ubåtsvapnets framväxt med hjälp av marinens dokument. Holmberg är huvudsakligen intresserad av ubåtskonstruktion och en central frågeställning är om Sverige kan anses ha varit en föregångsnation när det gäller ubåtskonstruktion. Holmberg berör även kortfattat frågan hur det nya vapnet togs emot i den svenska marinen men han har endast använt begränsade delar av det breda källmaterial som ligger till grund för denna studie. Han tar inte heller upp frågan om hur man i Sverige tänkte sig att använda ubåtarna.¹² Folke Wedins *Amiralitetsskollegiets historia IV 1878–1920* är en vetenskaplig bearbetning som kortfattat berör idéer för de första svenska ubåtarnas användning då ämnet diskuteras som en bakgrund till varför ubåtarna införskaffades.¹³ Ubåtarna är dock ett radfenomen i Wedins bok som främst undersöker Marinförvaltningens utveckling. Utöver denna litteratur behandlas de första svenska ubåtarna mycket perifert i ett fåtal andra vetenskapliga

11. Gustaf Halldin (red.), *Från Hajen 1904 till Hajen 1954* (Malmö 1954); Roderick Klintebo (red.), *Det svenska ubåtsvapnet 1904–2004* (Stockholm 2004); Stellan Bojerud, "Carl Richson och tillkomsten av det svenska ubåtsvapnet", *Aktuellt/Marimuseum* 1998, s. 71–80.

12. Joakim Holmberg, "Hajen till Tumblaren: Bildandet av ett ubåtsvapen", *Tidskrift i Sjöväsendet* 159:3 (1996) s. 225–249.

13. Folke Wedin, *Amiralitetsskollegiets historia, band IV, 1878–1920* (Stockholm 1981) s. 76–79.

undersökningar, varav ingen analyserar svenska sjöofficerares syn på ubåtar och deras användning mer ingående.¹⁴

Frankrikes, Storbritanniens, Tysklands och USA:s inställning till ubåtar

I USA och Europa var intresset stort för ubåtar under slutet av 1800-talet, inte bara i militära kretsar utan även hos den breda allmänheten. Allmänhetens entusiasm för ubåtar hade väckts genom Jules Vernes *En världsomsegling under havet*, som gavs ut 1869.¹⁵ Som exempel kan nämnas att ett stort antal personer följde de försök med ubåtar som John P. Holland, som ibland betecknas som den moderna ubåtens fader, genomförde i USA i slutet på 1800-talet. Likaså var företrädare för tio staters mariner, däribland Danmark, Ryssland men även Japan, på plats när uppfinnaren Torsten Nordenfelt genomförde försök med en under-vattensfarkost utanför Landskrona 1885.¹⁶

Även om intresset var stort för ubåtar fanns det inom många flottor en skepsis mot fartygstypen. En viktig orsak var att ubåten var ett nytt vapen som skulle kunna leda till förändringar i det sjömilitära agerandet och hota de stora örlogsfartygens dominans.¹⁷ Den skulle helt enkelt kunna ta sig an mycket större och starkare fartyg och vinna kampen mot dem. Ubåten var inte den första fartygstypen som hade tänkts kunna inta denna roll, även torpedbåten var ett litet och billigt fartyg som utmanade större och starkare fartyg när den introducerades i mitten av 1850-talet. I början av 1900-talet hade dock torpedbåtarna förlorat sin ställning som ett stort hot eftersom det utvecklats effektiva motmedel i form av den nya fartygstypen jagare. När ubåten introducerades i flottorna hade torpedbåten således förlorat flera av sina ursprungliga fördelar och var hänvisad till anfall när det var mörkt. Liknande tankegångar som tidigare funnits rörande torpedbåten knöts nu till ubåten.¹⁸

14. Bertil Åhlund, *Från vanmakt till sjömakt: Oscarians sjöförsvarspolitik 1872–1905*, särtryck, *Tidskrift i Sjöväsendet* (Stockholm 1989) s. 60–61; Lars Wedin, "Från fästningsflotta till högsjömarin: Den svenska flottans omvandling 1895–1910", *Militärhistorisk tidskrift* (2004) s. 100–102.

15. Lawliss (2000) s. 56–57.

16. Richard Knowles Morris, *John P. Holland 1841–1914: Inventor of the modern submarine*, 2:a uppl. (Columbia, 1996) s. 76, 89; "Årsberättelse af föredraganden i sjökrigsvetenskap", *Kungliga Krigsvetenskapsakademins Handlingar och Tidskrift* 90 (1886) s. 333; Halldin (1954) s. 31.

17. Redford (2010) s. 69–72, 82–84, 96–97.

18. Anders Sandström, *Pansarfartyg åt Sveriges flotta: En studie om flottan och striden om F-båten 1906–1909* (Stockholm 1984) s. 22; Rolf Hobson, *Imperialism at Sea: Naval Strategic*

Britterna var av naturliga skäl de som var mest tveksamma till ubåtar. Eftersom den brittiska flottan var den starkaste var det också britterna som hade mest att förlora på ett nytt vapen som kunde hota deras dominans över haven. Dessutom såg många brittiska sjöofficerare ubåten som ett oetiskt vapen, att anfälla ur en dold position ansågs inte vara förenligt med den militära hedern. Trots en utbredd tveksamhet och i vissa officerskretsar fientlig inställning kom britterna relativt tidigt att inlemma ubåtar i sin flotta. Redan år 1900 beställdes fem ubåtar från USA som byggdes på brittiska varv, den första av dessa ubåtar var färdig i slutet av 1901. Denna första ubåtsklass följdes av ytterligare klasser som konstruerades och byggdes i Storbritannien. Tanken var i första hand att lära sig att hitta och bekämpa ubåtar.¹⁹ Trots att britterna bestämt sig för att skaffa ubåtar så fanns det ännu många kritiska röster till fartygstypen. Konteramiralen Arthur Wilson, som några år senare skulle bli chef för en del av den brittiska flottan, var 1902 mycket kritisk: "Underwater weapons they call'em. I call them underhand, unfair, and damned un-English. They will never be any use in war and I'll tell you why [...] we intend to treat all submarines as pirate vessels in wartime and [...] we'll hang all the crews."²⁰

Den negativa inställningen till ubåtar i Storbritannien kom dock att förändras i takt med ubåtteknikens utveckling. Under sin period som förste sjölord, det vill säga chef för den brittiska marinen, under åren 1904–1910 försökte Jackie Fisher lägga om den brittiska marina strategin på ett sådant sätt att bland annat ubåtar skulle ha fått större betydelse. Han lyckades dock inte genomföra sina idéer, och i stället kom hans efterträdare att åter satsa på stora slagskepp. Det innebar dock inte att britterna slutade intressera sig för ubåtar, man strävade efter att utveckla ubåtar som skulle kunna samverka med ytfartygen och följa med dem på uppdrag. Vid tiden för första världskrigets utbrott hade Storbritannien främst ubåtar ägnade för lokalt kustförsvar, men även ett mindre antal som kunde ge sig ut på längre och mer offensiva uppdrag.²¹

Thought, the Ideology of Sea Power and the Tirpitz Plan, 1875–1914, (Boston 2002) s. 32; Redford (2010) s. 76–77.

19. Jan S. Breemer, *Defeating the U-boat: Inventing Antisubmarine Warfare* (Newport 2010) s. 6–7; Delgado (2011) s. 111–112.

20. Klintebo (red.) (2004) s. 14.

21. Nicholas Lambert (red.), *The Submarine Service 1900–1918* (Aldershot 2001) s. ix–xlii, här s. xxiii–xxx; Redford (2010) s. 80–86; Martin (2011) s. 451–455; Nicholas Lambert, "Admiral Sir John Fisher and the Concept of Flotilla Defence, 1904–9", i Philips Payson O'Brien (red.),

Den tyska marinen var inledningsvis inte särdeles intresserad av ubåtar. Liksom britterna satsade tyskarna hellre på slagskepp – stora, tungt bestyckade och därmed dyra fartyg. Det viktiga för både Storbritannien och Tyskland var herraväldet över haven och där ansågs ubåtar inte kunna bidra med något.²² Alfred von Tirpitz, som var statssekreterare i det tyska Marinministeriet sedan 1897 och tongivande i flottans mycket starka nybyggnadsprogram under 1900-talets första 15 år, menade att ubåtar endast var av betydelse för kustförsvaret på vissa platser. Det förekom dock kritiska röster inom den tyska marinen mot denna njuuga inställning till ubåtar. Frågan diskuterades också återkommande i det tyska parlamentet, som 1905 beslutade att marinen skulle inleda en testverksamhet med ubåtar. Den första tyska ubåten färdigställdes i december 1906, alltså två efter den svenska *Hajen*. Tirpitz var dock fortsatt tveksam och ville inte bevilja några större anslag till ubåtsutveckling. Under tiden som den tyska marinledningen tvekade, byggde ett antal av de andra europeiska stormakterna, inte minst Frankrike och Storbritannien, allt fler och bättre ubåtar. Det ledde till att de kritiska rösterna i Tyskland mot det rådande flottbyggnadsprogrammet ökade i antal och i styrka. Kritiken och politiska påtryckningar ledde med tiden till att större summor anslogs till ubåtsbyggande, men sett till den stora tyska budgeten för nyproduktion av örlogsfartyg var det en relativt liten del.²³ Under de första åren i den tyska flottans tjänst sågs ubåtar huvudsakligen som vapen för kustförvar. Inställningen var alltså likartad den i Storbritannien. I den officiella taktiken och strategin fanns inga tankar på att använda ubåtar som ett medel mot fiendens försörjning (handelsjöfart), som senare kom att bli ett så viktigt inslag i de tyska marina operationerna under första världskriget. Åren innan första världskrigets utbrott fanns det dock de, främst yngre officerare inom den tyska flottan, som förespråkade att använda ubåten för att attackera fiendens handelsjöfart. Kort före världskriget fick tyska ubåtar också mer offensiva uppgifter. De skulle inte bara bekämpa fientliga styrkor som försökte blockera tyska hamnar utan även gå in på fientligt vatten och attackera

Technology and naval combat in the twentieth century and beyond (London & New York 2001) s. 69–90.

22. Harris (1997) s. 154–155, Michael Epkenhans, "Technology, shipbuilding and future combat in Germany 1880–1914", i O'Brien (red.) (2001) s. 53–68.

23. Carl-Axel Gemzell, *Organization, Conflict and Innovation: A study of German Naval Strategic Planning 1888–1940* (Lund 1973) s. 58–62; Hobson (2002) s. 296–331.

fiendens örlogsfartyg. Ubåten skulle med andra ord understödja resten av den tyska flottan i dess försök att vinna herravälde över havet. Den tyska marinen verkar således inte ha lagt några större moraliska värderingar vid ubåtar och dess användning, till skillnad från britterna.²⁴

Även inom den amerikanska marinen fanns det skilda åsikter angående ubåtar, men till skillnad från britterna och tyskarna började amerikanerna tidigt experimentera med ubåtar. En pristävlan för en första ubåt till den amerikanska flottan utlystes redan 1888, men man kom då inte så långt som till att beställa. Nästan tio år senare, 1897, beställdes en ubåt som aldrig kom att införlivas i flottan. Den amerikanska marinens högt ställda krav gjorde att ubåten, på grund av teknikens dåvarande utvecklingsgrad, i princip blev omöjlig att hantera. För att nå den fart som marinen krävde måste mycket stora ångpannor installeras vilket gjorde ubåten så varm att besättningen inte kunde vistas i den mer än korta stunder.²⁵ Den ubåt som kom att bli den amerikanska marinens första, *USS Holland*, köptes in i april 1900, men inom flottan var man ännu inte helt övertygad om ubåtens förträfflighet. Den amerikanska kongressen beställde dock, utan att flottan hade bett om det, ytterligare sex förbättrade ubåtar av den typ som redan köpts in.²⁶

I Frankrike fanns det tidigt intresse för ubåtar och experimenterandet där bidrog till att stimulera intresset i andra länder. Undervattensfarkoster passade bra in i den skola inom det franska marina tänkandet som kallas för *jeune école* (unga skolan) som menade att det var viktigt att satsa på fler, lättare och billigare fartyg snarare än få stora och dyra. Denna riktning uppstod i samband med torpedbåtens introduktion och fick nytt uppsving och inflytande när ubåtarna blev mer funktionsdugliga. Frankrike införlivade 1899 ubåten *Narval* i sin flotta. Trots att fransmännen experimenterade mycket med ubåtar hade de i likhet med övriga stormakter svårt att komma på hur den bäst borde användas. Ubåten sågs huvudsakligen som en torpedbåt som kunde dyka och idéerna kretsade kring att använda ubåtar för kustförsvar och för att slå tillbaka en överlägsen flotta. Men det fanns även tankar på att använda

24. Gemzell (1973) s. 58–62; Frank Nägler, "Vorstellungen zur U-Boot-Kriegführung vor dem Ersten Weltkrieg", i Stephan Huck (red.), *100 Jahre U-Boote in deutschen Marinen*. (Bochum 2011) s. 17f & 22.

25. Morris (1996) s. 75–77; Harris (1997) s. 117–120.

26. Harris (1997) s. 130–131.

ubåtar offensivt för att blockera fiendens hamnar.²⁷ Ett problem var att fransmännen byggde flera olika modeller av ubåtar i skilda storlekar och med väldigt olika prestanda vilket gjorde det svårt att hitta en enhetlig taktik för ubåtarnas användning. Vid krigsutbrottet 1914 hade trots allt Storbritannien flest ubåtar av stormakterna: 73 stycken, i jämförelse med Frankrikes 55, USA:s 38 och Tysklands 28.²⁸

Svenska flottan vid inledningen av 1900-talet

Den svenska flottans förnyelse hade åsidosatts under större delen av 1800-talet. Efter förlusten av Finland var centralförsvarsprincipen den dominerande försvarstanken och i den hade inte flottan någon framträdande roll. De svenska försvarsplanerna utgick från att det inte skulle gå att förhindra den enda tänkbara fienden Ryssland från att tränga in på svensk mark varken från land eller från hav. Flottan antogs inte kunna stoppa en fientlig överskeppning och armén skulle inte hinna mobilisera så snabbt att den kunde hindra fienden vid kusten. Därför skulle de svenska förbanden med stöd av terrängen och starka fästningar, som Karlsborgs fästning, i ryggen bekämpa och driva tillbaka fienden. Flottan skulle vara aktiv i kustförsvaret och hjälpa armén att bekämpa fienden på de inre vattenvägarna och insjöarna men inte verka på det öppna havet.²⁹

Denna idé förlorade dock under 1800-talets lopp alltmer sitt inflytande, bland annat som en följd av Krimkriget. En annan viktig anledning var den militärtekniska utvecklingen i form av nya farttygstyper och vapen som minor, torpeder och artilleri. Dessa förbättrade utsikterna för en mindre stat att framgångsrikt kunna försvara sig mot en stormakt. Till detta kan även läggas att en starkare nationalism gjorde tanken att låta fienden stiga i land och beträda svensk mark allt mindre tilltalande. Nationalismen förde också med sig en starkare försvarsvänlig opinion som i sin tur underlättade satsningar på försvaret vilket också gynnade flottan. En periferibetonad försvarsdoktrin vann allt starkare inflytande i försvarsplaneringen. Fienden skulle nu i det längsta förhindras att sätta

27. Paul Halpern, "The French Navy, 1880–1914", i O'Brien (red.) (2001) s. 36–52; Arne Røksund, *The Jeune école: The strategy of the weak* (Leiden & Boston 2007) s. 196–200, 213.

28. Theodore Ropp, *The Development of a Modern Navy: French Naval Policy 1871–1904* (Annapolis 1987) s. 350–352; Delgado (2011) s. 123.

29. Lars Ericson Wolke, *Krigets idéer: Svenska tankar om krigföring* (Stockholm 2007) s. 307–308.

sin fot på svensk mark och därmed fick flottan och kustförsvaret större betydelse. Flottan fick mer omfattande uppgifter och skulle även kunna verka på det öppna havet. Dessutom blev kustartilleriet 1902 ett eget vapenslag inom marinen med ansvar för kustbefästningarna. Tidigare hade ansvaret för kustbefästningarna till större delen legat hos armén.³⁰ Antalet örlogsfartyg, såväl de som avsågs för kustförsvaret som de som kunde strida på öppet hav, ökade från 31 stycken år 1875 till 65 år 1900.³¹

Svensk sjö militär strategi

Från mitten av 1800-talet utvecklades teoretiska tankar kring krigföring på havet som kom att spela stor roll under 1900-talet.³² Svenska sjöofficerare följde utvecklingen och försökte anpassa teoretikernas idéer till svenska förhållanden, som på flera sätt var annorlunda än i andra stater. Sverige hade begränsade militära resurser och ett säkerhetspolitiskt läge där marinen i stort sett planerade för endast ett krigsfall: en sjöburen invasion från en militärt överlägsen stormakt i öst. Till detta ska läggas de geografiska förhållandena med en lång kuststräcka med många skärgårdar. Samtidigt gällde det för sjöofficerarna att förhålla sig till landstridskrafternas fortsatt starka dominans i den övergripande svenska militära strategin. Dessa faktorer bidrog starkt till att den svenska flottan fick ett nationellt särpräglat marint tänkande som inte direkt går att föra tillbaka på någon av de stora marina tänkarna.³³ I stormakterna Storbritannien, USA och Tyskland, spelade amerikanen Alfred Thayer Mahans idéer om sjömakten en stor roll. Hans slutsats var att herravälde till sjöss alltid hade varit en utslagsgivande faktor i krigföringen och den världspolitiska utvecklingen. Han menade att ett lands flotta skulle sträva efter att skapa herravälde till sjöss genom att slå ut fiendens starkaste flottstyrka i ett avgörande sjöslag.³⁴

Även i svenska officerskretsar fanns det anhängare till Mahan. Det var

30. Wedin (2004) s. 74; Sandström (1984) s. 22–26; Ronny Lindsjö, *Marinhistoria* (Stockholm 1993) s. 133, 160

31. Åhlund (1989) s. 2; Bertil Åhlund, *Svensk maritim säkerhetspolitik 1905–1939* (Karlskrona 1992) s. 70–72; Lars Wedin, "Svenskt marinstrategiskt tänkande: En återblick med sikte på framtiden", *Forum Navale* 68 (2012) s. 105–149.

32. Hobson (2002) s. 79–80.

33. Wedin (2004) s. 75; Jan Glete, *Kustförsvaret och teknisk omvandling: Teknik, doktriner och organisation inom svenskt kustförsvaret 1850–1880* (Stockholm 1985) s. 37–41.

34. Lindsjö (1993) s. 177; Christopher Werner, *Sjömakten: Teori och praktik*, (Stockholm 2010) s. 66–70; Hobson (2002) s. 186.

främst hans tankar om herravälde till sjöss som under den här perioden fick betydelse för den svenska sjömilitära strategin. Svenska sjöofficerare menade att flottans centrala uppgift i ett krigsläge var att förhindra att Ryssland kunde skapa herravälde till sjöss, med andra ord i Östersjön.³⁵ I slutet på 1800-talet och i början på 1900-talet var emellertid de tankar som den brittiska viceamiralen P. H. Colombs framförde i sin bok *Naval Warfare* kanske än viktigare.³⁶ Hans idé om *fleet in being* blev riktningsgivande för den svenska strategin. Essensen i Colombs tankar är att en fientlig flotta behöver kontrollera havet för att kunna föra över en invasionsarmé. För att få kontroll måste den försvarande flottan elimineras. Colomb menade att även ett mindre antal örlogsfartyg kunde ha en avskräckande effekt.³⁷

I Sverige närdes förhoppningen att den svenska flottan skulle kunna bli en så stark flotta *in being* att Ryssland skulle inse att det inte gick att skapa herravälde till sjöss och därför inte anfalla. Om Ryssland ändå anföll gick den svenska försvarsdoktrinen ut på att de svenska örlogsfartygen skulle hålla sig dolda tills invasionsflottan närmade sig. Först då skulle man attackera. Grundtanken var alltså att en svagare flotta, om den användes rätt, skulle kunna hota en anfallande invasionsstyrka under det känsliga överskeppningsskedet. Inte minst skulle de delar av flottan som transporterade materiel och manskap angripas. Det kom att talas om en taktisk offensiv inom ramen för en strategiskt defensiv försvarsoperation. Det gällde att ta sig förbi de fartyg som skyddade invasionsflottan, genom att bekämpa dem, smyga förbi dem eller vara snabbare än dem och sedan attackera de fartyg som transporterade truperna.³⁸ Dessa idéer hade funnits i svenska flottan sedan 1840-talet och påverkat inköp av ny materiel och fartyg sedan slutet på 1870-talet. Men det var först vid sekelskiftet 1900 som idéerna, med hjälp av influenser från utländska marinteoretiker tydligt formulerades. Dessa tankar kom sedan att utgöra grunden för det svenska marinstrategiska tänkandet under en stor del av 1900-talet.³⁹

35. Ericson Wolke (2007) s. 308f.

36. Wedin (2004) s. 78f; Wedin (2012) s. 111–112

37. John B. Hattendorf, "The Idea of a 'fleet in being' in Historical Perspective", *Naval War College Review* 57 (2014) s. 43–61; Jerker J. Widén, *Theorist of Maritime Strategy: Sir Julian Corbett and his contribution to military and naval thought* (Farnham & Burlington 2012) s. 133.

38. Wedin (2004) s. 88, 106–107; Wedin (2012) s. 111–112; Glete (1985) s. 72–73; Åhlund (1989) s. 73; Sandström (1984) s. 50–52.

39. Glete (1985) s. 74, 78; Sandström (1984) s. 50–52; Wedin (2004) s. 87–88.

Svenskt intresse för ubåtar

Svenska sjöofficerare började relativt tidigt intressera sig för ubåtar vilket märks tydligt i de militära facktidskrifterna. Från mitten av 1880-talet förekommer i stort sett årligen notiser om ubåtsbyggen och utvecklingen av ubåstekniken i olika länder.⁴⁰ En anledning till intresset var att svensken Thorsten Nordenfelt experimenterade med undervattensfarkoster under 1880-talet. Att en landsman utvecklade ubåtar tilltalade de marina kretsarna och ökade intresset för området generellt. Nordenfelts konstruktioner rönste även stort intresse i omvärlden och framhölls inte sällan som farkoster som visade ubåtsvapnets potential.⁴¹ En annan viktig bidragande orsak till intresset var att det i början av 1900-talet inte fanns några effektiva motmedel mot ubåtar som attackerade från undervattensläge.⁴² Upptäcktes ubåten i tid kunde ytfartygen försöka ramma den eller sänka den med sina kanoner men annars var de mycket sårbara för en ubåtsattack. Flera kommentatorer i de militära facktidskrifterna framhäver att Sveriges geografiska förhållanden med en långsträckt kust med skärgårdar och många hamnar gjorde att ubåten passade Sverige bättre än de flesta andra länder. Den ekonomiska aspekten var också viktig, ubåten var i förhållande till stora ytfartyg relativt billig. Ubåtar skulle alltså kunna bli ett billigt och effektivt sätt att försvara sig mot stormakternas större och dyrare fartyg.⁴³ I marinens interna dokument framhålls dessutom att en ubåt som överraskande slog till från en position under vattenytan skulle demoralisera fienden.⁴⁴

40. Se t.ex. "Amerikanska undervattenstorpedbåten 'Holland' efter Le Yacht", *Tidskrift i Sjöväsendet* 59 (1896) s. 283–290; E.C.A. Barnekow, "Årsberättelse af föredraganden i sjökrigsvetenskap", *Kungliga Krigsvetenskapsakademins Handlingar och Tidskrift* 93 (1889) s. 193–235, här s. 196–197.

41. "Le 'Gymnote'", *Tidskrift i Sjöväsendet* 52 (1889) s. 95–98; C.F. Asker, "Nordenfelts undervattensbåtar", *Tidskrift i Sjöväsendet* 51 (1888) s. 211–226; E.C.A. Barnekow, "Årsberättelse af föredraganden i sjökrigsvetenskap", *Kungliga Krigsvetenskapsakademins Handlingar och Tidskrift* 92 (1888) s. 205–259, här s. 246–255.

42. Harris (1997) s. 158; Breemer (2010) s. 26–32; Föredrag hållet af afdelningschefen för de vid Carlskrona torpedskola 1904 tjänstgörande officerarna. Sjöförsvarsdepartementets kommandoexpedition. Ankommande handlingar 1904, vol. 11 (KrA).

43. A. Norlander, "Några reflexioner öfver undervattensbåtar", *Tidskrift i Sjöväsendet* 75 (1912) s. 295–299, här s. 295; K. Posse, "Om undervattensbåtar, särskildt med hänsyn till deras användbarhet vid försvaret af Sveriges kuster", *Tidskrift i Sjöväsendet* 64 (1901) s. 1–112, 105–113, här s. 113; Hjulhammar (1908) s. 414; Hjulhammar (1910) s. 626–627.

44. Wedin (1981) s. 77–78; Birger Zander, Torpedvapnets krigsvärde. 1909. Sjökrigshögskolan. Expeditionen. Elevföredrag i torpedlära, vol. 4 (1908–1924) (KrA)

Den första ubåten införlivas i svenska marinen

I *Kungliga Krigsvetenskapsakademiens Handlingar och Tidskrift* 1888 konstateras efter en genomgång av olika försök med ubåtar att "den tid ej vara lång aflägsen, då undervattensminbåten kommer att intaga ett framstående rum i sjöförsvaret".⁴⁵ Men det dröjde till 1901 innan Sverige på allvar började förbereda sig för att testa en ubåt. Certkommittén,⁴⁶ som hade i uppdrag att utreda vilka fartygstyper den svenska flottan borde satsa på, kom då med ett utlåtande som var positivt inställt till att inleda försök med en ubåt. Samma år sändes mariningenjören Carl Richson på studieresa till USA, där den då världsledande ubåtskonstruktören John P. Holland var verksam, för att lära sig mer om ubåtar. I underlaget till Certkommittén finns en utförlig rapport om inställningen till ubåtar i USA och en noggrann utvärdering av landets första ubåt *USS Holland*. Bristerna var många och ubåtens begränsningar uppenbara, men tron på ubåten som vapen var uppenbarligen så stark att Sverige trots teknikens tillkortakommanden valde att beställa en försöksubåt. Syftet var att utvärdera dess potential i svenska förhållanden.⁴⁷ När Sverige väl bestämt sig för att bygga en ubåt gick processen snabbt. Richson, som tidigare varit verksam vid amerikanska varv och som hade goda kontakter i USA, kunde i slutet på 1901 färdigställa de första ritningarna. Denna första ubåt beställdes 1902 och togs i tjänst 1904 under namnet *Hajen*.⁴⁸

Ubåtar har alltsedan introduktionen i den svenska marinen varit ett område omgärdat av sekretess. Exempelvis byggdes *Hajen* på Galärvarvet i Stockholm i ett speciellt uppfört skjul för att förhindra insyn. Det ansågs också bättre att fienden misstänkte att man hade ubåtar än att denne visste om hur många eller hade information om deras prestanda. Därför publicerades ingen information om ubåtarna i de officiella rullorna.⁴⁹ Att ubåtarna omgärdades av hemlighetsmakeri märks även i de

45. Barnekow (1888) s. 205–259, här s. 253; Notera att torpeder länge kallades minor i svenskt språkbruk.

46. Certkommittén bestod av sakkunniga sjöofficerare, ingenjörer etc. och skulle utreda vilka fartygstyper som kunde passa den svenska marinen.

47. P.M. (1901), Wilhelm Dyrssens arkiv, vol. 16 (KrA); Holmberg (1996) s. 232; Wedin (1981) s. 77–78.

48. Hjulhammar (1908) s. 406; Klintebo (2004) s. 14–15.

49. H. Åkermark till Marinförvaltningen. Rapport över en resa till Fiume, 30/4 1912, Kungliga Marinförvaltningen. Torpedavdelningen. Inkomna skrivelser 1912–1913, vol. 4 (KrA); Sjöförsvarsdepartementets kommandoexpedition till Marinförvaltningen, Torpedavdelningen. 18/11 1905, Marinförvaltningen. Inkomna skrivelser, vol. 1 (1905–1906) (KrA); Skrivelse från Ingenjördepartementet till varvschefen vid Stockholms örlogsvärv

militära facktidskrifterna. Där det på andra områden öppet redovisas antal fartyg av olika klasser och i alla fall översiktligt diskuteras vilka behov som finns på området i framtiden förbigås ubåtar med tystnad och inte sällan står det bara "hemligt" under rubriken ubåtar. Även ubåtsbesättningarna ålades stark sekretess. De fick inte yppa något som rörde "undervattensbåtarnas konstruktion, öfningar, antal, förläggning o.d."⁵⁰ Problemet med hemlighetsmakeriet var att det var mycket svårt att bedöma utvecklingen även för sjöofficerare som var intresserade av ämnet. Ännu svårare var det för personer utanför vilket skapade stort utrymme för spekulationer.

Synen på ubåtar och ubåtars uppgifter

Thorsten Nordenfelt förde i ett föredrag för den brittiska *United Service Institution* 1885 fram idéer om hur ubåtar skulle kunna användas. Han framhävde att ubåtars främsta fördel var att deras anfall kunde ske överraskande: "En undervattensbåts förnämsta *raison d'être* är det oförmådade i dess anfall". Han menade vidare att ubåten främst skulle användas defensivt, för hamnförsvar.⁵¹ Nordenfelts tankar liknar mycket resonemanget i den första artikeln i *Tidskrift i Sjöväsendet* som mer ingående diskuterar vilken nytta Sverige skulle kunna ha av ubåtar och hur sådana borde användas. Artikelförfattaren, Knut Posse, som några år senare skulle bli fartygschef på ubåtsdepåfartyget *Ran*,⁵² menade att ubåtarna borde betraktas som ett komplement till torpedbåtarna. Fördelen i förhållande till torpedbåten var att ubåten kunde operera under dagen medan torpedbåtarna endast kunde utnyttjas under mörker. Vidare skulle ubåten operera i närheten av hamnar och i skärgårdarna, därmed skulle fientliga fartyg inte våga gå nära hamnarna och en eventuell blockad skulle bli mindre effektiv. Ubåtar skulle även kunna bidra till att hindra en fientlig invasionsflotta från att ta sig nära kusten: "En transportflotta under sakta fart i skärgård, eller till ankars, vore för

24/1 1903, Stockholms Örlogsvärv. Varvschefens kansli. Inkomna skrivelser, vol. 1 (1899–1903) (KrA).

50. Norlander (1912) s. 298; J.C. Osterman, "Årsberättelse af föredraganden i sjökrigsvetenskap", *Kungliga Krigsvetenskapsakademiens Handlingar och Tidskrift* 98 (1894) s. 1–48, här s. 5; Posse (1901) s. 113.

51. "Kammarherre Thorsten Nordenfelts föredrag om undervattensbåtar", *Tidskrift i Sjöväsendet* 49 (1886) s. 152–174, här s. 154

52. Holmberg (1996) s. 240.

undervattensbåten ett lättfånget byte.”⁵³ Det fanns inga direkta medel att upptäcka en ubåt i undervattensläge och det vore därför mycket svårt att stoppa en fungerande ubåt från att dolt närma sig sitt mål och avfyra sina torpeder.⁵⁴

Den första svenska ubåten visade tydligt svårigheterna med att få till stånd en militärt effektiv ubåt, provturerna med *Hajen* kantades under 1904 av tekniska problem. Ett stort problem som satte ned ubåtens stridsvärde var att det inte gick att ladda om torpeder i undervattensläge och den kunde från början inte heller ligga stilla i undervattensläge. Trots att flera tekniska problem kvarstod rustades *Hajen* och anslöt sig till den svenska flottstyrka som 1905 samlades vid västkusten för att ligga i beredskap om det skulle bli krig med Norge i samband med unionsupplösningen.⁵⁵ *Hajens* tekniska problem verkar inte heller ha fått den svenska marinen att bli skeptiskt inställd till ubåtar. Trots att *Hajen* bara kunde delta i övningarna med resten av flottan en gång under året så menade Wilhelm Dyrssen att fler ubåtar borde införskaffas. Han konstaterade att: ”Därvid lyckades *Hajen*, gående nedsänkt, komma inom torpedhåll till de anfallande pansarbåtarna utan att dessförinnan upptäckas af dessa [...] På grund häraf anser jag, att undervattensbåten kan blifva särdeles nyttig för försvaret af de större svenska sjöstäderna.”⁵⁶ Även den befälhavande amiralen i Karlskrona tog fasta på ubåtens potential för försvar av sjöstäder. År 1906 föreslog han att Karlskrona skulle tilldelas sex ubåtar som skydd för staden och dess örlogshamn.⁵⁷

Testerna med *Hajen* fortsatte under 1906 och ubåten omnämns fortsatt i positiva ordalag.⁵⁸ Kung Oscar II som följt en övning fick väldigt

53. Posse (1901) s. 112.

54. Posse (1901) s. 105–108. Se även Otto Lybeck & Erik Hägg, ”Strategi och fartygsbyggnad”, *Tidskrift i Sjöväsendet* 66 (1903) s. 120–143; Barnekow (1888) s. 205–259.

55. Skrivelse från Marinförvaltningen till Sjöförsvarsdepartementet. 25/10 1904. Hemlig, Sjöförsvarsdepartementets kommandoexpedition. Ankomna handlingar, vol. 11; W Magnussons skrivelse till varvschefen vid Flottan Station i Stockholm. 20/7 1905. Hemlig, Stockholms Örlogsvarv. Varvschefens kansli. Inkomna skrivelser, vol. 2 (1904–1909) (KrA).

56. W. Dyrssen till Sjöförsvarsdepartementet. Underdånigt yttrande angående undervattensbåten *Hajen*. 5/11 1905. Hemlig. Marinstaben. Generalrapporter. Fartyg och Förband 1905, vol. 67 (KrA).

57. Befälhavande amiralen Karlskrona. Förslag till erforderliga åtgärder för stärkande af fästningens försvarskraft. Hemlig. 1906. Sjöförsvarets kommandoexpedition. Inkomna skrivelser, vol. 15.

58. Högste befälhavaren för 1906 års Kusteskader till Sjöförsvarsdepartementet. 8/11 1906. Högste befälhavaren över 1906 års Kusteskader. Stabsexpeditionen. Utgående skrivelser, vol. 1 (1906).

goda intryck och konstaterade att ”med fullt erkännande och stor tillfredsställelse har jag bevittnat det sätt, hvarpå undervattensbåten skötte sig, och de resultat den åstadkom. [...] hvarföre jag lifligt önskar, att så många som möjligt af dylika, osynliga men farliga fartyg snarast måtte anskaffas för vår flotta”.⁵⁹

Det är inte känt vilken effekt kungens positiva inställning fick. De sakkunniga inom marinen som 1907 uttalade sig om Förvarsberedningens preliminära förslag ägnade dock stort utrymme åt ubåtars problem. Till skillnad från den tidigare positiva synen på ubåtens potential i skärgården noterades att ubåtar skulle ha svårt att agera i skärgårdsmiljö eftersom de krävde djupt vatten för att kunna verka under ytan. Dessutom nämns att aktionsradien var begränsad och att det tog lång tid att gå från ytläge till undervattensläge. Ubåten var med andra ord sårbar på ytan för mindre snabbgående fartyg som skulle kunna hinna fram och beskjuta eller ramma ubåten innan den hunnit dyka. Men trots dessa begränsningar rekommenderade de sakkunniga att Sverige skulle skaffa fler och större ubåtar. Man ville ha ubåtar som var ”i stånd att uppträda i öppen sjö och att på afsevärdt afstånd från sin operationsbas hota eller anfälla fiendliga fartyg; härigenom blifva sådana båtar vid strategisk såväl offensiv som defensiv mera värdefulla än båtar af äldre typ”. Detta öppnade för en mer offensiv användning av ubåtar än tidigare. De skulle inte bara användas för kustförsvar utan även på öppna havet och där anfälla fienden. Samtidigt ville de sakkunniga ha mindre ubåtar, i samma storlek som *Hajen*, som skulle uppträda i skärgården.⁶⁰

De sakkunnigas rekommendation blev verklighet 1907 när Sverige beställde en större ubåt. Kunskapen att bygga en större ubåt fanns inte i Sverige men genom att vända sig till Italien hoppades man få viktig kunskap om ubåtskonstruktion. Ubåten stod färdig 1909 och gjorde då en för den tidens ubåtar mycket lång och äventyrlig resa från varvet i La Spezia till Stockholm. Den nya ubåten var betydligt mer sjövärdig än *Hajen* som aldrig hade kunnat klara av en så lång färd på egen hand. Även rekommendationen att införskaffa mindre ubåtar följdes. Utöver den italienskbyggda ubåten, som fick namnet *Hvalen*, införlivades 1909

59. P.M. 20/9 1906, Högste befälhavaren för 1906 års Kusteskader. Stabsexpeditionen. Inkomna skrivelser, vol. 1 (1906) (KrA).

60. Konzeptexemplar till hemligt betänkande och förslag angående sjökrigsmaterielen. 9/1 1907. Inspektören för flottans övningar till sjöss. Inkomna hemliga skrivelser, vol. 2 (1907) (KrA).

ytterligare tre mindre ubåtar liknande *Hajen* i det svenska ubåtsvapnet. De svenska ubåtarna indelades därefter i första- och andraklassubåtar där förstaklassubåtar var större och kunde agera utanför skärgården. En utredning om fler ubåtar av Hvalentypen skulle byggas gjordes 1910 och rapporten ger en inblick i tankarna kring hur de kommande förstaklassubåtarna skulle användas. De offensiva uppgifterna prioriterades och det viktigaste kravet var att ubåten snabbt kunde förflytta sig i ytläge. Hög fart i undervattensläge prioriterades inte och *Hvalens* undervattenssegenskaper ansågs vara tillräckliga även för framtida svenska ubåtar. Sjödugligheten borde däremot förbättras och vara jämförbar med torpedbåtens. Ubåtarna skulle nämligen ha möjlighet att ”med högsta fart [...] kunna förflytta sig fram och åter mellan hamnar å andra sidan Östersjön och närmaste svenska kust”.⁶¹ Förflyttningen var tänkt att utföras under den mörka delen av dygnet och ske i ytläge. Utredarna kom även fram till att beboeligheten borde förbättras då förhållandena för besättningen i de befintliga ubåtarna var mycket besvärliga.⁶²

Tankarna på att kunna använda ubåtar för mer offensiva uppdrag växte sig med tiden allt starkare. Ubåtarna skulle inte bara ligga nära kusten och invänta fienden utan skulle även kunna attackera motståndaren i dennes egna farvatten.⁶³ I ett hemarbete i taktik från 1910 vid Sjökrigshögskolan heter det att ”det bästa skyddet för egen kust är att hota fienden vid egna utfartsleder”. Det var en uppgift som ubåtar skulle kunna utföra.⁶⁴ Ordföranden för Kungliga Örlogsmannasällskapet (KÖMS) uttryckte samma uppfattning i en artikel i *Tidskrift i Sjöväsendet* samma år. Han pekade samtidigt på svårigheterna för ubåtar att utföra denna typ av uppdrag, inte minst var det svårt att navigera inom fiendens område. Såväl för defensiva som för mer offensiva uppgifter an-

61. Dyrssen m.fl. till Sjöförvarsdepartementet. 17/8 1910. Hemlig, Sjöförsvarets kommandoexpedition. Inkomna skrivelser, vol. 17 (1910) (KrA).

62. Dyrssen m.fl. till Sjöförvarsdepartementet. 17/8 1910. Hemlig, Sjöförsvarets kommandoexpedition. Inkomna skrivelser, vol. 17 (1910) (KrA). Se även Inspektören för flottans öfningar till sjöss. Generalrapport öfver flottans öfningar 1910. 15/9 1910, Marinförvaltningen. Torpedavdelningen. Inkomna skrivelser, vol. 3 (1910–1911) (KrA).

63. Konzeptexemplar till hemligt betänkande och förslag angående sjökrigsmaterielen. 9/1 1907. Inspektören för flottans öfningar till sjöss. Inkomna hemliga skrivelser, vol. 2 (1907) (KrA).

64. L. Beck-Friis, I vilken riktning torde utvecklingen av våra nybyggnader av jagare, torpedbåtar och undervattensbåtar böra gå? Sjökrigshögskolan. Expeditionen. Hemarbeten, vol. 2, (1906–1921) (KrA).

sågs ubåtarna behöva hjälp av ytfartyg.⁶⁵ Tankarna på att ubåtarna skulle kunna utföra mer offensiva uppdrag passar väl in i utvecklingen av den vidare svenska marinstrategiska diskussionen. Även där hade offensiva uppgifter kommit att tillmätas större betydelse vid denna tidpunkt.⁶⁶ Ubåtens enda men fundamentala uppgift i ett krigsfall var att sänka fiendliga fartyg med sina torpeder. År 1913 heter det att ubåtar ”ha blott en enda uppgift, nämligen att med torpedanfall skada fienden”.⁶⁷ I det undersökta källmaterialet talas det endast om torpeder som ubåtens vapen. Med kännedom om utvecklingen under de båda världskrigen, där däckskanoner var de kanske viktigaste vapnen, kan det starka fokuset på torpeder upplevas vara något förvånande. Anledningen är med stor sannolikhet det faktum att svenska ubåtar först 1914 utrustades med däckskanoner. Svenska sjöofficerare hade uppenbarligen ännu inte insett däckskanonens fördelar.⁶⁸

I likhet med britter och fransmän ville svenskarna att ubåtar skulle agera tillsammans med övriga fartygsslag inom flottan.⁶⁹ Trots höga förhoppningar på ubåten så sågs den alltså inte som något undervapen som skulle revolutionera den marina krigföringen och göra andra fartygstyper överflödiga. Den skulle i stället komplettera övriga fartyg. Det underströks 1910 ”att på teknikens nuvarande ståndpunkt undervattensbåtar på intet vis utesluta behovet af pansrade och opansrade örlogsfartyg samt att undervattensbåtar i de flesta fall första genom dessa fartygs bistånd kunna komma till sin fulla rätt”.⁷⁰ Ubåtarna ansågs behöva hjälp av andra fartyg för skydd eftersom de var mycket sårbara i ytläge, men ytfartygen skulle samtidigt locka fram fiendens starkare fartyg så att ubåten fick lämpliga mål att anfälla.⁷¹

65. Hjulhammar (1910) s. 639.

66. Wedin (2004) s. 93.

67. Marinförvaltningen. Torpedavdelningen. V.P.M. 7/11 1913. Hemlig, Marinstaben. Inspektören för Ubåtsvapnet. PM och ankamna handlingar, vol. 1 (KrA).

68. Fredrik Granholm, *Från Hajen till Södermanland: Svenska ubåtar under 100 år* (Stockholm 2003) s. 12–23.

69. Jfr Redford (2010); Röksund (2007) s. 212; G Lindström: Taktisk samverkan mellan undervattensbåtar och artillerifartyg, särskilt med tanke på våra förhållanden (1913–1914), Sjökrigshögskolan. Expeditionen. Elevföredrag, vol. 1 (1906–1924) (KrA).

70. Inspektören för flottans öfningar till sjöss. Generalrapport öfver flottans öfningar 1910. 15/9 1910, Marinförvaltningen, Torpedavdelningen. Inkomna skrivelser, vol. 3 (1910–1911) (KrA).

71. Inspektören för flottans öfningar till sjöss. Generalrapport öfver flottans öfningar 1910. 15/9 1910, Marinförvaltningen, Torpedavdelningen. Inkomna skrivelser, vol. 3 (1910–1911) (KrA). Se även Taktisk samverkan mellan undervattensbåtar och artillerifartyg särskilt med

Eftersom ubåtar hade få och dessutom dyra torpeder var det viktigt att använda torpederna på ett effektivt sätt. Det var fiendens örlogsfartyg som ubåtens torpeder skulle användas mot snarare än transportfartyg. I *Särskilda anvisningar för undervattensbåtars taktiska uppträdande* från 1910, vilken var den första särskilda instruktionen för hur ubåtar skulle användas, får man en konkret inblick i tankegångarna gällande ubåtarna. Där talas det om direkta eller indirekta anfall. De första tänkte man sig skulle utföras i öppen sjö eller i yttre havsbandet så att ubåtarna i god tid skulle kunna upptäcka fienden och inta undervattensläge. Det direkta anfallet byggde på att ubåten låg stilla i undervattensläge och inväntade fienden. Det indirekta anfallet skulle främst tillämpas i skärgården, där skulle ubåten fungera som ett "flyttbart torpedbatteri" med telefonförbindelse till land där en post kunde meddela fiendens kurs. De detaljerade planerna för ubåtarnas förflyttning och anfall liknar mycket anvisningarna för hur ytfartygen skulle agera och likheten med torpedbåtar märks också i hur signalering med signalflaggor skulle ske. Det var samma tecken som gällde för ubåtar som för torpedbåtar och jagare.⁷² I anvisningarna dras riktlinjer även upp för flera ubåtars gemensamma anfall mot fientliga fartyg. Det betonas starkt att innan ett sådant anfall måste ubåtarnas befälhavare sätta samman en detaljerad plan för ubåtarnas förflyttning, hur anfallet skulle utföras och var fartygen skulle återsamlas efter utfört uppdrag. Det visade sig dock svårt för ubåtarna att samarbeta eftersom de hade svårt att kommunicera och samordna sitt agerande.⁷³

Som tidigare konstaterats fanns det inledningsvis förhoppningar om

tanke på våra förhållanden, Sjökrigshögskolan. Expeditionen. Elevföredrag, vol. 1 (1906–1924) (KrA); Barnekow (1888) s. 246–255; "Årsberättelse af föredraganden i sjökrigsvetenskap – Kommendör A.B. Juel", *Kungliga Krigsvetenskapsakademins Handlingar och Tidskrift* 106 (1912) s. 1–27, här sidan 26–27.

72. *Särskilda anvisningar för ubåtars taktiska uppträdande* (1910), Sjöförsvarsdepartementets kommandoexpedition. Inkomna skrivelser, vol. 19 (1910) (KrA); *Taktiska föreskrifter för flottans fartyg 1911*. Inspektören för flottans övningar till sjöss. Inkomna skrivelser, vol. 4 (1910–1911) (KrA); *Inspektören för flottans öfningar till sjöss. Generalrapport öfver flottans öfningar 1910. 15/9 1910*, Marinförvaltningen, Torpedavdelningen. Inkomna skrivelser, vol. 3 (1910–1911) (KrA).

73. *Särskilda anvisningar för ubåtars taktiska uppträdande* (1910), Sjöförsvarsdepartementets kommandoexpedition. Inkomna skrivelser, vol. 19 (1910) (KrA); *Inspektören för flottans öfningar till sjöss. Generalrapport öfver flottans öfningar 1910. 15/9 1910*, Marinförvaltningen, Torpedavdelningen. Inkomna skrivelser, vol. 3 (1910–1911) (KrA).

att ubåtar skulle vara till stor nytta i de svenska skärgårdarna.⁷⁴ Dessa förhoppningar infriades inte fullt ut. Redan 1907 var man tveksam och med mer erfarenheter visade sig skärgårdarna vara relativt olämpliga operationsområden för ubåtarna. Det var svårt för dem att gömma sig i de grunda skärgårdsvattnen. År 1913 slogs det fast att en ubåt krävde ett vattendjup på minst 15–20 meter och dessutom utrymme att kunna dra sig tillbaka i valfri riktning efter anfallet. Det konstateras att ”sådana förhållanden erbjudas mycket sällan i skärgård, och en UVB, som därstädes utfört torpedanfall, torde i de flesta fall få ytterst svårt att draga sig tillbaka helskinnad, om fienden icke samtidigt utrymmer det område, inom vilket anfallet skett”. Ubåten hade alltså svårt att smita från fiendens bevakningsfartyg. Den hade dessutom problem att navigera under ytan, vilket ju var särskilt svårt i skärgården med dess många öar, grynnor och skär.⁷⁵

Avslutning

I Sverige fanns inte den tveksamhet till ubåtsvapnet som visade sig i stormakterna. Det verkar inte heller ha funnits några direkta konflikter eller mer djupgående delade meningar angående ubåtarnas vara eller inte vara inom marinen. Likaså tycks inte ubåtars uppgifter ha varit föremål för motstridiga uppfattningar, utan integrationen av dem i den svenska flottan syns ha varit harmonisk och konfliktfri. Ubåtar har kallats för den svages vapen och det är en uppfattning som denna undersökning kan sägas ha stärkt. Representanterna för den i sammanhanget svaga svenska marinen tog verkligen till sig ubåten med förhoppningen att man därmed skulle bli starkare och avskräcka eventuella invasionsförsök över havet.

En viktig anledning till den positiva inställningen finns att söka i Sveriges säkerhetspolitiska läge som i mycket skilde sig från stormakternas. För Sverige, som tänkte sig att i ett krigsfall huvudsakligen behöva utföra defensiva operationer i närheten av kusten eller på Östersjön, var ubåtarna väldigt väl lämpade. En annan anledning till att ubåtens introduktion inte orsakade mer debatt kan ha varit att den sågs som ett

74. Rapport till Kungen (Sjöförsvarsdepartementet) från Högste befälhavaren över 1906 års Kusteskader 8/11 1906. Marinstaben. Expeditionen. Generalrapporter, vol. 70 (1906) (KrA).

75. Marinförvaltningen. Torpedavdelningen. V.P.M. 7/11 1913. Hemlig, Marinstaben. Inspektören för Ubåtsvapnet. PM och ankomna handlingar, vol. 1 (KrA).

relativt obetydligt tillskott till marinen. Tidigt under undersökningsperioden verkar det i alla fall ha funnits ett visst ointresse. Det var tidvis också svårt att hitta frivilliga som ville tjänstgöra i ubåtsvapnet trots att besättningarna fick bättre betalt än de som tjänstgjorde på ytfartyg.⁷⁶

Sjöofficerarna försökte integrera ubåtarna i den rådande marina strategin – inte förändra den i och med ubåtens introduktion. Ubåten skulle integreras i flottan på samma villkor som ytfartygen, samarbeta med övriga fartyg och utföra uppgifter i försvaret mot en invasionsflotta. Den skulle komplettera övriga fartygstyper och inte ersätta någon av dem. Eftersom ubåten passade så bra in den rådande svenska marina strategin fanns det inte heller anledning för sjöofficerarna att söka efter alternativa uppgifter för ubåten som hade inneburit att dess kanske främsta potential, att verka dolt under ytan för att överraskande anfalla, bättre hade kunnat utnyttjas. Detta var dock inte unikt för svenska sjöofficerare. Även i Storbritannien och Frankrike strävade man efter att ubåten skulle utföra uppdrag tillsammans med ytfartygen.⁷⁷

Det finns mycket som tyder på att svenska sjöofficerare före 1914 betraktade ubåtar som ett slags nedsänkbar torpedbåt. I ett hemarbete från Sjökrigshögskolan 1910 hävdas det exempelvis att ”undervattensbåten är dagens torpedbåt och den kompletterar därigenom på ett lyckligt sätt de brister, som vidlåda andra torpedfartyg”.⁷⁸ Ubåten hade visserligen inte samma fartresurser som torpedbåten och risken var att ett snabbare fiendefartyg smet förbi eller att ubåten fångades på ytan. Förespråkare för ubåten menade dock att denna skillnad i fart mellan fartygen inte var så avgörande i praktiken.⁷⁹ Strävan var dessutom att öka ubåtars hastighet på ytan för att bättre kunna använda dem i en liknande roll som

76. Barnekow (1888) s. 246–255; Generalrapport. Kusteskadern 1906. Underdåniga erinringar beträffande personalen, dess utbildning och öfningar. 30/10 1906. Marinstaben. Expeditionen. Generalrapport, vol. 70 (1906) (KrA); Skrivelse till stationsbefälhavaren Karlskrona station. 20/11 1912, Karlskrona station. Stationsbefälhavaren. Inkomna handlingar, vol. 13 (1912) (KrA).

77. Redford (2010) s. 79–80; Røksund (2007) s. 212–213.

78. L. Beck-Friis, I vilken riktning torde utvecklingen av våra nybyggnader av jagare, torpedbåtar och undervattensbåtar böra gå? Sjökrigshögskolan. Expeditionen. Hemarbeten, vol. 2, (1906–1921) (KrA); Birger Zander, Torpedvapnets krigsvärde. 1909. Sjökrigshögskolan. Expeditionen. Elevföredrag i torpedlära, vol. 4 (1908–1924) (KrA).

79. Konzeptexemplar till hemligt betänkande och förslag angående sjökrigsmaterielen. 9/1 1907. Inspektören för flottans övningar till sjöss. Inkomna hemliga skrivelser, vol. 2 (1907) (KrA); Årsberättelse i sjökrigshistoria för år 1911. Afgifven den 7:e februari af Ledamoten W. Hamilton”, *Tidskrift i Sjöväsendet* 75 (1912) s. 127–171, här s. 160.

torpedbåtar. Även internationellt fanns vid denna tid samma ambition att utveckla ubåtar som var snabbare på ytan, hade längre räckvidd och större vapenlast.⁸⁰

I stort sett finns det bara en avvikande röst om ubåtars användning i det studerade materialet. Den härstammar från tiden innan den första svenska ubåten hunnit testas ordentligt. I ett föredrag som avdelningschefen för Karlskrona torpedskola höll 1904 framgår det att enligt hans uppfattning borde ubåten agera på egen hand. Om flera ubåtar förflyttade sig tillsammans ökade risken för upptäckt och för förluster av flera ubåtar på en och samma gång. Risken att träffa en av de egna ubåtarna med en torped vore dessutom för stor. På central nivå tog man dock inte fasta på idéerna. Det ansågs vara för tidigt att utarbeta speciella föreskrifter för ubåtars uppträdande.⁸¹

Teknikens begränsningar satte gränser för idéerna angående ubåtars användande även om de inte märkbart påverkade sjöofficerarnas grundläggande positiva inställning till fartystypen. I de krigsvetenskapliga tidskrifterna hänvisas återkommande till tekniska problem som behövde lösas för att ubåten skulle bli riktigt användbar.⁸² Det kan också konstateras att ubåtarnas tekniska utveckling bidrog till en öppenhet

80. Detta noteras också i de svenska tidskrifterna. Se t.ex. "Årsberättelse i minväsende, elektroteknik och sprängämnen för år 1903", *Tidskrift i Sjöväsendet* 67 (1904) s. 361–396; "Undervattensbåtsväsendets utveckling och nuvarande ståndpunkt inom de olika marinerna", *Tidskrift i Sjöväsendet* 72 (1909) s. 343–253, 408–434; Se även Redford (2010) s. 85–87.

81. Föredrag hållet af afdelningschefen för de vid Karlskrona torpedskola 1904 tjänstgörande officerarna. Sjöförsvarsdepartementets kommandoexpedition. Ankommande handlingar, vol. 11 (1904) (KrA); Chefen för flottans stab till Sjöförsvarsdepartementets kommandoexpedition 17/1–1905. Hemlig, Sjöförsvarsdepartementets kommandoexpedition. Ankommande handlingar 1905, vol. 12 (KrA).

82. "Årsberättelse i minväsende, elektroteknik och sprängämnen af föredraganden Kommandörkapit. Gerh. Dyrssen", *Tidskrift i Sjöväsendet* 62 (1897) s. 22–41, här s. 37–38; "Årsberättelse af föredraganden i sjökrigsvetenskap", *Kungliga Krigsvetenskapsakademins Handlingar och Tidskrift* 101 (1897) s. 87–88; "Årsberättelse i sjökrigshistoria för år 1911. Afgifven den 7:e februari af Ledamoten W. Hamilton", *Tidskrift i Sjöväsendet* 75 (1912) s. 127–171, här s. 160; "Årsberättelse i torpedväsende och gnisttelegrafi för år 1913. Avgifven vid Kungl. Örlogsmannasällskapets sammanträde den 14/1 1914 av ledamoten C. C. A. Fallenius", *Tidskrift i Sjöväsendet* 77 (1914) s. 21–78, här s. 37–38; "Årsberättelse i sjökrigshistoria och sjökrigskonst för år 1910. Afgifven den 8 februari af ledamoten E Peyron", *Tidskrift i Sjöväsendet* 74 (1911) s. 228–283, här s. 251–252; A Norlander, "Synpunkter över UVB:s strategiska och taktiska användning å våra förhållanden samt därav härledda krav å UVB-materiel och personal", *Tidskrift i Sjöväsendet* 77 (1914) s. 394–417; Juel (1912) s. 26–27; Inspektören för flottans öfningar till sjöss. Generalrapport öfver flottans öfningar 1910. 15/9 1910, Marinförvaltningen, Torpedavdelningen. Inkomna skrivelser, vol. 3 (1910–1911) (KrA); von Hofsten & Waernberg (2003) s. 179.

för mer offensiva uppgifter. Utvecklingen passade samtidigt bra in i det svenska övergripande marinstrategiska tänkandet som öppnade för mer offensiva uppdrag generellt för marinen. En liknande utveckling mot mer offensivt uppträdande för ubåtar fanns i Tyskland vid samma tid.

Den svenska uppfattningen om hur ubåtar borde användas liknar i många avseenden den i stormakterna. Inte minst verkar svenska sjöofficerare ha tänkt på ett liknande sätt som sina brittiska kollegor. Till skillnad från britterna verkar svenskarna dock inte ha lagt några moraliska aspekter på ubåtar och deras användande. Åsikten att ubåtar var ett fejt vapen kommer inte till uttryck i det studerade källmaterialet.

En slutsats i en artikel i *Tidskrift i Sjöväsendet* från 1911 är representativ för synen på ubåtarna inom den svenska marinen fram till 1914: "Undervattensbåtarna komma förvisso att få en alltjämt stegrad användning, i all synnerhet vid kustförsvaret. Däremot torde det få anses såsom ett faktum att de åt öfriga sjöstridskrafter få öfverlämna kampen om herraväldet på hafvet."⁸³

83. "Årsberättelse i sjökrigshistoria och sjökrigskonst för år 1910: afgifven den 8 februari af ledamoten E Peyron", *Tidskrift i Sjöväsendet* 74 (1911) s. 228–283, här s. 252.

A submerged torpedo boat: Swedish naval officers and the first submarines

The Swedish navy was among the first navies to receive its submarine in 1904 and this article analyses how Swedish naval officers viewed the new weapon in the period 1885–1914. At this time the submarine had not been used in combat to any great extent. When new weapons are introduced into existing military organizations debate often follows, not only about its use but also about tactics and strategy. In the navies of larger and more powerful states, such as Great Britain, Germany, France and the United States, submarines were contested and debated at the beginning of the 20th century. Many naval officers regarded them with scepticism. Studies of the response to the introduction of submarines in smaller states are very rare, however. Sweden is no exception and little attention has been paid to the subject. The article analyses material from the Swedish Navy and reports and essays that were published in two Swedish leading journals of military science.

Sweden differed from the Great Powers in that Swedish naval officers had an almost unanimous very positive view of submarines. In contrast to the Great Powers there was no debate about the usefulness of submarines when they were first introduced in the Swedish navy. The submarine was regarded as a weapon with great potential. Naval officers thought it should be used mainly for the defence of the coast and harbours but also more offensively to attack enemy ships on the open sea. One reason why the submarine was so positively received, the article argues, was that submarines fit very well into the existing Swedish naval strategy. They were seen as vessels that could contribute to the main task of the Swedish navy, i.e. to defend the country against an assault from Russia over the Baltic Sea. The submarines were regarded as torpedo-boats that could dive. Swedish naval officers thought submarines should act together with other vessels in the navy. They therefore saw no need to change Swedish naval strategy but the submarines were to be integrated into the existing strategy. The submarine found a role in the Swedish navy primarily as a complement to the torpedo-boat. It could fulfil the tasks of this vessel in daylight.

Keywords: submarines (ships), Sweden, 19th century, 20th century, submarine warfare, naval history